

Ernest Mandel: Rötterna till den sovjetiska ekonomins nuvarande kris (1991)

Ur **Socialist Register 1991**, s 194-210. Här översatt från versionen på [MIA](#). Översättning från engelska, Göran Källqvist.

I

Idag finns det nästan en total samsyn bland världens ekonomer och politiska ideologer att den sovjetiska ekonomins nuvarande kris är ett uttryck för den centrala planeringens historiska misslyckande. Alla de som direkt eller indirekt påverkas av den nyliberala/nykonservativa skolan, först och främst von Mises-von Mayeks österrikiska skola och Milton Friedman, kallar central planering som den tillämpades i Sovjetunionen och Östeuropa för socialism, och tillägger triumferande: socialismen är död och begravet för gott. Och de mest historiskt och teoretiskt sinnade bland dem påminner oss ständigt: "Vad var det vi sa." De syftar på den sekelgamla debatten mellan den nyklassiska skolan och olika sorters marxistiska socialister om frågan: kan en ekonomi som inte vägleds av marknaden arbeta med ens ett minimum av effektivitet? De hävdar nu att historien definitivt har visat att de hade rätt redan från debattens början.¹

Vi avvisar alla dessa uttalanden och påståenden och menar att de är empiriskt obevisade och teoretiskt felaktiga. Socialismen har aldrig existerat i Sovjetunionen, Kina, Kuba eller någon annanstans i världen. Socialismen kan inte existera i ett land eller ett litet antal länder. Den kan bara existera i de ledande industrinationerna i sin helhet eller nästan helhet.

Det som utvecklades i Sovjetunionen och liknande system var övergångssamhällen mellan kapitalism och socialism, dvs. postkapitalistiska samhällen som var underkastade ett skoningslöst militärt, politiskt och ekonomiskt tryck från det kapitalistiska systemet och den kapitalistiska världsmarknaden. Av historiska skäl, som varken var utan samband med detta tryck eller bara kan begränsas till det, övertogs dessutom makten i dessa samhällen (delvis med undantag för Kuba) av en privilegierad byråkrati, som med sin konkreta politik och de sociala konsekvenser den ledde till, omöjliggjorde alla betydande framsteg i riktning mot socialismen.

Så den enda slutsats som går att dra från den katastrof som drabbade dessa samhällen är inte att socialismen har misslyckats, utan att stalinismen, dvs. den byråkratiska diktaturen, har misslyckats. Personer som tillhör den politiska/teoretiska tradition som jag representerar kan säga minst lika eftertryckligt som nyliberalerna (och förvisso mer än socialdemokrater och nysocialdemokrater): vad var det vi sa. För vi har förutspått den här krisen i decennier. Och vi kan på ett övertygande sätt visa att den konkreta politik som ledde till krisen och stalinismens sammanbrott i Östeuropa på

---

¹ Vi behandlar denna debatt mer i detalj i sista kapitlet i vår bok [Makt och pengar](#), på marxistarkiv.se.

inget sätt direkt eller indirekt utgör ett ”logiskt resultat” av Marx’ eller ens Lenins teorier och politiska projekt. Den tänktes ut och tillämpades under en fullständig brytning med marxismens ABC, även detta en analys som inte görs nu i efterhand utan gjordes för flera årtionden sedan.

Vad gäller den ekonomiska organiseringen, verkar frågan handla om en debatt om definitioner dvs. en semantisk dispyt. Nyliberaler/nykonservativa och deras socialdemokratiska/nysocialdemokratiska följe förkunnar att ”kommandoekonomin” (andra kallar den ”kasernkommunism”) är den enda möjliga form som en central planering kan ta.² De påstår att central planering är omöjlig utan jättelika byråkratier. Byråkratierna antas vara de enda möjliga ”förmedlare” som kan försöka ersätta marknaden för att avgöra frågor om tycke och smak och fördelning av ”miljontals produkter”. Men detta ersättande anses vara dömt att bli kvalitativt mindre effektivt och mindre ”smidigt” än förmedlingen via marknaden.

Socialister hävdar tvärtom att den byråkratiska planeringen bara är en möjlig variant av central planering, precis som den kapitalistiska marknadsekonomin bara är en variant av marknads-ekonomi.³ En demokratisk planering som grundas på ett uttalat självstyre och en pluralistisk politisk flerpartidemokrati, är fullt tänkbar och genomförbar. Det är vad ”marxistisk socialism” handlade om och fortfarande handlar om: de fritt associerade producenternas makt som Marx uttryckte det (idag skulle vi säga: fritt associerade producenter/konsumenter/medborgare).

Inget av det som har hänt i Östeuropa, Kina eller Sovjetunionen utgör bevis mot denna hypotes. Många trender i hur producenter/konsumenter/medborgare agerar i öst, väst och de mer utvecklade delarna av syd, visar mer än någonsin att denna ”tredje modell” utgör framtidens linje, att historien rör sig i denna riktning, om än på ett motsägelsefullt sätt (”två steg framåt, ett steg tillbaka”; ibland ”ett steg framåt, två steg tillbaka”) och i mycket långsammare takt än vad Marx och hans anhängare tidigare antog.

Men oavsett vilket värde en fortfarande till stora delar spekulativ debatt om hur framtiden kommer att se ut kan ha, så har diskussionen om vad som verkligen hände i det sovjetiska samhället och den sovjetiska ekonomin och vad som verkligen händer där just nu, ett mycket konkret innehåll idag. Det är en debatt som inte rör sig om spekulationer utan en analys av fakta (fakta tagna i sin helhet och i sitt sammanhang, inte uppsplittrade, isolerade och godtyckligt utvalda). Under denna debatt företräder marxisterna den vetenskapliga traditionen och använder vetenskapliga metoder för att på ett empiriskt sätt bekräfta eller motsäga något. Deras nyliberala motståndare framstår som envisa dogmatiker som använder värderingar och obevisade ”sanningar” för att förneka alla de sidor av verkligheten som inte motsvarar deras scheman.

II

-
- 2 Bakom en del av dessa formuleringar finns en sorts närsynt konservativ fördom: det som inte finns kan inte existera. Med samma ”logik” kunde man ha sagt att slaveri var den enda möjliga formen för storskaligt jordbruks- eller hantverksproduktion (på 100-talet); att monarki var den enda möjliga regeringsformen (på 1300-och 1400-talet); att parlament bara gick att välja utan allmän rösträtt (på 1700-talet) etc. Ändå avskaffades till sist slaveriet. Republiker uppstod medan de flesta monarkierna försvann. Allmän rösträtt blev till slut allmänt förekommande i alla länder som valde ett parlamentariskt system. Att inte se det som utvecklas utan att redan vara förverkligat är en sorts ideologisk färgblindhet som ofta grundas på önsketänkande: man ser inte det man inte vill se.
- 3 En marknadsekonomi som baseras på små självständiga producenter som har direkt tillgång till sina egna medel för uppehållet (jord) och sina egna produktionsmedel, skiljer sig strukturellt från en kapitalistisk marknadsekonomi där 80-90% av befolkningen förnekas detta.

Det som är slående för praktiskt taget alla som försvarar utgångspunkten att ”central planering leder till att staten och således byråkratin växer kraftigt”, är deras förtingligande förhållningssätt till den ekonomiska analys på vilken den grundas. ”Planen” framställs som en förmänskligad enhet som fungerar med en egen obeveklig logik.⁴ I slutet av **Kapitalets** tredje band framkastade Marx ironiskt att man inte kan träffa herr Kapital och fru Mark och skaka hand med dem. Vi måste också ställa oss frågan: kan man träffa herr Plan i ett café och bjuda honom på något att dricka?

En viktig omvälvning som Marx införde i den ekonomiska analysen är hans ständiga försök att hitta de förhållanden mellan människor och mänskliga samhällskrafter som ligger bakom förhållandena mellan människor och saker eller institutioner. En annan liknande omvälvning – den så kallade materialistiska tolkningen av historien – bestod av att söka efter och upptäcka de materiella intressen som till syvende och sist förklarar dessa aktörers åsikter och handlingar på den historiska scenen, åtminstone avseende grundläggande problem och konflikter. Låt oss i förbigående säga att det är därför det inte finns någon ”rent” ekonomisk analys hos Marx. Det är alltid en samhälls-ekonomisk analys. Ekonomiska trender och ”rörelselagar” gör sig alltid gällande genom specifika samhällsgruppers handlingar.

Varken ”ekonomiska lagar” eller ”staten” eller ”planering” är tidlösa, oföränderliga fenomen. De är alltid speciella för den givna historiska situationen och deras relevans är bara begränsade till dessa situationer.

Den sovjetiska centrala planeringen är därför inte ”planering i allmänhet”. Det är en planering som en härskande byråkrati införde för att befästa och utvidga sin makt och sina privilegier. Vi ska visa att den sovjetiska planering som utvecklades från och med inledningen av den första femårsplanen kännetecknas av en ekonomisk organisering och styrning som inte på något sätt är samma sak som ”planeringens allmänna logik” utan tvärtom står i motsättning till denna logik, och att dessa kännetecken präglar utvecklingen och orsakar dess motsättningar och krisdynamik.

Ibland framförs invändningen: var det inte övergången från NEP till allmän central planering som oundvikligen skapade en överdrivet stor byråkrati, snarare än att en överdrivet stor byråkrati på ett byråkratiskt sätt gjorde planeringen centraliserad (dvs. statligt förvaltd)?

Den byråkratiska diktaturen – det ”ryska termidor” – upprättades i själva verket före den första femårsplanen, inte efter den. Den daterar sig till 1923, om inte tidigare. Redan innan övergången till tvångskollektiveringar och en överdrivet snabb industrialisering, kontrollerade en kolossal apparat av statliga och partifunktionärer, under Stalins sekretariats centrala kontroll, alla de centrala sidorna av Sovjetunionens samhällsliv.

Förvisso utvidgade den nya politiken byråkratins storlek, makt och privilegier. Men långt från att motsäga vår tes, så bekräftat det bara den. Vi hävdar att just denna utvidgning var det viktigaste samhälleliga syftet med den sovjetiska centrala planeringens specifika form. Eftersom byråkratin hade makten och utnyttjade denna makt för att gynna sina intressen, infördes planeringen med dessa former för att tjäna dessa intressen.

---

4 Ett drastiskt exempel i detta avseende ger den belgiske ekonomen Gerard Roland, i sin intressanta bok **L'économie politique du système soviétique** (Paris 1989). Han beskriver att den sovjetiska ekonomin styrs av ”indikatorvärden”, dvs. de bruttoproduktionsmål som sätts upp för företagen. Hur kan ”indikatorer” härska över människor? Faller de från himlen? Är de inte mänskliga produkter? Borde man inte säga att vissa människor, samhällsskikt, använder indikatorvärden för att härska över andra människor?

Återigen måste frågan avgöras på basis av en konkret analys. Det finns inget logiskt argument som kan bevisa att den massiva deportationen av hundratusentals lönearbetare på grund av frånvaro – de så kallade ”*ouznakis*” – motsvarar ”planeringens logik”. Hur kan man i så fall förklara att det inte infördes i något östeuropeiskt land samtidigt med planeringen (vi vet inte om vi borde säga: med undantag för Rumänien)? Var det fruktansvärda Gulagsystemet ett uttryck för ”planeringens logik”? På vilket sätt? Är inte dessa den stalinistiska byråkratins kriminella åtgärder tydliga uttryck för ett speciellt behov att splittra, terrorisera och passivisera en arbetarklass som fortfarande hade ett klassmedvetande, vars nivå bestämdes av den segerrika oktoberrevolutionen?

Den största katastrof som drabbade Sovjetunionen 1929-1931 var tvångskollektiviseringen av jordbruket. Den fick negativa konsekvenser för boskaps- och köttproduktionen i 25 år. Effekterna på arbetarnas levnadsstandard och på böndernas kynne varade ännu längre. Men på vilket sätt kan man säga att den var resultatet av central planering? Varför ägde den då inte rum eller övergavs snabbt under de förhållanden av central planering som fanns i Jugoslavien, DDR, Polen, Ungern? Var inte dess varaktighet och de katastrofala effekterna av den i Sovjetunionen istället ett resultat av en extremt skoningslös politisk diktatur, där all sorts missnöje kvävdes med terror? Hur kan man bevisa att ett sådant extremt politiskt godtycke, som omöjliggjorde varje snabb korrigerings av de felaktiga besluten 1929-1931, på något sätt av nödvändighet hängde samman med den centrala planeringen, när just denna regim till och med försvann i Sovjetunionen efter tyrannens död, samtidigt som den centrala planeringen blev kvar?

Under analysen av vad som ägde rum under den sovjetiska planeringen måste vi därför skilja noga mellan det som sannolikt kommer att vara drag hos alla möjliga sorters planering och det som beror på specifika samhällskrafter och -intressen, och den specifika historiska situation under vilken den sovjetiska planeringen infördes. Marx använder en liknande metod i **Kapitalets** första band, där han noggrant skiljer mellan de allmänna dragen hos varor och varuutbyte från de drag som är specifika för den kapitalistiska varuproduktionen, dvs. varuproduktion med användning av lönearbete som ekonomins avgörande särdrag.

III

Hur kan vi definiera ”planering i allmänhet”? Planering är ett system för ekonomisk organisering, resursfördelning, som grundas på att genomtänkta, medvetna val i förväg bestämmer den ekonomiska utvecklingens centrala trender. Orden ”bestämmer centrala trender” är avgörande här.

Kapitalister, och definitivt stora kapitalistiska monopol, genomför en hel del planering i sina företag och till och med i hela produktions- och utbytesbranscher. Men de har inte makt att på ett medvetet sätt bestämma hur ekonomin och samhället i sin helhet ska utvecklas på medellång och lång sikt. Dessa trender kommer att påtvingas dem ”bakom ryggen”, av objektiva lagar – när det kommer till kritan värdelagen, förmedlat av den genomsnittliga profitkvotens svängningar och avvikelserna från det – på motsvarande sätt som trenderna påtvingas den stora massan lönearbetare och alla andra samhällssektorer bakom ryggen på dem.

Bakom kapitalisternas oförmåga att bestämma den samhällsekonomiska utvecklingens trender på medellång och lång sikt, och ”planerarnas” förmåga att göra just det, finns *en kvalitativ skillnad i kontrollen över den samhälleliga merproduktionen*.

Under kapitalismen, som bara kan existera i form av ”många kapital”, dvs. konkurrens och privat egendom som leder till konkurrens, är denna kontroll uppsplittrad. Det kan inte finnas några absoluta monopol. En central planering är bara möjlig om samhället, oavsett i vilken politisk form (inklusive en extrem diktatur), faktiskt utövar ett sådant utbrett monopol, eller delegerar kontrollen över den samhälleliga merproduktionen, genom att avskaffa konkurrens och privategendom.

Central planering är detsamma som att fördela ekonomiska resurser i förväg. Men så länge vi inte lever under en fullskalig kommunism, där slutkonsumenternas behov av varor och tjänster i stort sett är tillfredsställda, är resurserna relativt knappa. Alltså innebär en planerad medveten fördelning av resurserna alltid ett medvetet val av prioriteringar. Dessa prioriteringar går bara att genomföra till priset av att andra behov inte tillfredsställs.

Exakt samma sak händer i en marknadsekonomi. Inga nyliberala ekonomer eller ideologer kommer att förneka att en marknadsekonomi fungerar under förhållanden med relativt brist på ekonomiska resurser. Det innebär, att om efterfrågan på vissa varor och tjänster tillfredsställs så leder det alltid till att andra varor och tjänster tillfredsställs sämre – eller inte blir tillfredsställda alls. I en marknadsekonomi leder ojämnt fördelade inkomster och i synnerhet ojämnt fördelade förmögenheter till att rika människor och stora företag tillfredsställer sin efterfrågan på bekostnad av den stora massan lönearbetares efterfrågan, för att inte tala om de utfattigas efterfrågan.⁵ Ur den synvinkeln är vi berättigade att tala om ”marknadsdespotism”, på samma sätt som kritiker av stalinismen är berättigade att tala om ”statsdespotism” i Sovjetunionen.

I båda fallen avgörs hur användningen av de knappa resurserna prioriteras av samhällskrafter och institutioner bakom de berörda folkmassornas ryggar. Bara i ett demokratiskt planeringssystem som grundas på ett uttalat självstyre skulle dessa prioriteringar beslutas på ett demokratiskt sätt av de berörda folkmassorna.

Även om ”planeringsmyndigheterna” faktiskt kan prioritera fördelningen av knappa resurser hur de vill – inklusive på godtyckliga och oförnuftiga sätt – så kan de inte övervinna själva den relativa bristen och en av dess viktigaste konsekvenser: att ”överinvestering” i de sektorer som har valts som prioriterade sektorer oundvikligen sammanfaller med ”underinvestering” i de icke prioriterade sektorerna. Men i en komplicerad modern ekonomi som kännetecknas av en hög grad av ömsesidigt beroende mellan ekonomins samtliga branscher och samhällsverksamhetens alla viktiga sektorer, dvs. kännetecknas av en hög objektiv socialisering av arbetet, så gör sig reproduktionens järnhårda lagar, som först blottades av Marx, oundvikligen gällande.

För att tillverka raketer, rymdutrustning eller ledningar för att exportera gas behövs metaller, elektricitet och maskinverktyg. För att producera dessa ”prioriterade varor” någorlunda effektivt behövs relativt välnärda, välklädda arbetare med bra bostäder, speciellt när de måste använda alltmer sofistikerad och dyr utrustning för att säkerställa produktionen.

Men raketer, sputnikar och Kalasjnikovs bidrar inte till produktionen av metaller, kraftverk, maskinverktyg, mat, kläder och arbetarbostäder. Så om man ”överinvesterar” överdrivet mycket under den

---

5 Ett bra exempel är bostäder under dagens kapitalism. I de rikare länderna är miljontals människor fortfarande hemlösa och väntar på billiga lägenheter, medan det samtidigt har byggts miljontals ”andrabostäder” som ofta står tomma under större delen av året. I de fattigare länderna är hundratals miljoner hemlösa eller bor i bedrövliga kåkstäder och slum, medan de rika låter bygga villor som motsvarar villorna i de rikaste länderna, och de superrika bor på gods och i inhägnade lyxområden som 99% av invånarna i de rikare länderna inte har råd med.

första produktionsrundan och ”underinvesterar” alltför mycket i den andra rangens produkter, så kommer även produktionen av ”prioriterade varor” vid en viss punkt börja stagnera. Så småningom kommer den till och med att minska. Ingen Stalinterror, inget skryt av Chrusjtjov, ingen välvillig misskötsel av Brezjnev, inget övertalande av Gorbatjov kan hindra dessa kriser från att utvecklas.

Med andra ord kan central planering bara fungera på ett relativt effektivt sätt i den mån en viss *minsta proportionell utveckling mellan ekonomins alla huvudbranscher och samhällsverksamhetens sektorer*⁶ förverkligas, vidmakthållas och upp till en viss punkt fulländas. När dessa proportioner går förlorade genom en godtycklig ”överbetoning” av prioriterade sektorer, införs frön av kris och till och med ett långsamt sönderfall i systemet.

Nyliberaler svarar återigen, uppenbart triumferande: det är så just därför att en planerad ekonomi inte har de inbyggda marknadsmekanismer som kan korrigera denna snedfördelning. ”Fri företagsamhet” har det.

Det är faktiskt inte sant. ”Fri företagsamhet” orsakar bristande proportioner och slöseri i enorm skala, troligen lika mycket som den byråkratiska planeringen. Denna snedfördelning ”korrigeras” via marknaden med hjälp av ännu mer slöseri och direkt ödeläggande av resurser. Det är vad ekonomiska kriser, massivt underutnyttjande av mänskliga och mekaniska resurser, handlar om.

Det går i själva verket redan att dra två slutsatser från detta första allmänna sätt att närma sig frågan om den sovjetiska planeringen.

För det första att det är fel att framställa den som ”fullkomligt” eller ens ”i grund och botten” ineffektiv. Ingenting i Sovjetunionens historia tillåter denna bedömning. Det grundar sig på en förvanskning av vad som verkligen hände.

På alla de områden där byråkratin valde prioriterade mål, så genomfördes de i stort sett. Sovjetunionen byggde faktiskt upp en tung industri nästan från noll, och förvandlade ett underutvecklat halvt jordbruksland till världens näst största industrimakt. Landet byggde upp en vapenindustri som gjorde att det kunde besegra Hitler under Andra världskriget (jämför det med Tsarrysslands prestation under Första världskriget och Japans under Andra världskriget). Under en hel period var det jämbördigt med USA i rymdkapplöpningen. Det spred den klassiska världslitteraturen i en masskala som saknar motstycke i något av världens största länder, inklusive USA, Tyskland och Japan. Det utbildade fler vetenskapsmän än hela Västeuropa plus Japan.

Det går att diskutera om dessa prioriteringar var rätt, vilka orsakerna var att de valdes, om andra val hade varit mer meningsfulla, vilka kostnader man fick uthärda (ibland enorma och helt utan proportioner till den relativa betydelse som ett visst prioriterat mål hade). Men i det stora hela visade sig planeringens överlägsenhet i systemets förmåga att förverkliga de prioriterade mål som det medvetet hade valt.

För det andra leder den överdrivna vikt som dessa prioriteringar hade i de övergripande planeringsmålen till ett överdrivet antal underutvecklade branscher och sektorer, dvs. en inbyggd snedfördelning som ända från början skapade ekonomiska och sociala brister som var med och avgjorde hela det sovjetiska ekonomiska och sociala systemets övergripande dynamik. Den byråkratiska ”plane-

---

6 Bara för att ge två exempel, är fördelningen av relativt knappa resurser till utbildning och sjukvård avgörande för alla länders långsiktiga utveckling, inklusive den ekonomiska utvecklingen.

ringens” misslyckanden är lika mycket en väsentlig del av den sovjetiska verkligheten sedan 1928 som de otvivelaktiga framgångarna i prioriterade sektorer.

Slutresultatet av detta samspel mellan det som fungerade och det som inte fungerade under Sovjetunionens byråkratiskt centraliserade planering avgjordes av två centrala faktorer: att det fanns enorma reserver av arbetskraft, råvaror och ”jungfrulig mark” som relativt lätt kunde mobiliseras och dras in i systemet, ”oavsett kostnader”, och att det med relativ lätthet gick att låna avancerad teknologi från de imperialistiska länderna.⁷

Så länge dessa bidrag från miljön på det hela taget var positiva så var sovjetekonomin genomsnittliga tillväxttakt i medeltal hög – mycket högre än de imperialistiska ländernas. Stalin och Chrusjtjov kunde hysa illusionen att de skulle ”komma ikapp och gå förbi” USA. Denna period kallas med rätta för den sovjetiska ekonomins extensiva tillväxt.

Men från ett visst ögonblick omvandlades bidragen från miljön till miljöbegränsningar. Nu slog timmen för en övergång från extensiv till intensiv tillväxt. Reserverna minskade. Naturresurserna tog slut. Det blev viktigare att öka arbetarnas yrkeskunnande, skolning och motivation än att bara hämta unga människor från landsbygden till fabriker som halvt yrkesutbildade arbetare. De teknologiska förändringarna i väst gick allt snabbare. Det blev allt svårare att hålla jämna steg med imperialismen som fiende och utan att samarbeta.⁸

Dessutom, och av särskild betydelse, är att det sovjetiska samhället allt mindre kunde befria sig från minst tiotals miljoner konsumenters önskan att efterlikna konsumtionsmönstret i de rikare kapitalistiska länderna, med alla de positiva och negativa aspekter som detta mönster har. I detta avseende utsatte enandet av världsmarknaden under de 40 åren efter Andra världskriget den sovjetiska ekonomin och samhället för ett hårt tryck, först när det sammanföll med en lång expansiv våg inom den internationella kapitalistiska ekonomin, och senare med en fortsatt begränsad påverkan under den efterföljande nedgående långa vågen. Det stod i skarp motsättning till de fördelar som Sovjetunionen hade av 1920-, 1930- och det tidiga 1940-talets uppsplittrade världsmarknad.

Under de sistnämnda förhållandena rådde en djup rivalitet mellan imperialistmakterna. Dessa förhållanden ersattes av en varaktig imperialistisk allians, där rivaliteten mellan imperialisterna utspelades inom denna allians.

IV

Från och med den första femårsplanen kännetecknades den stalinistiskt byråkratiska planeringen av grundläggande snedfördelningar:

1) Snedfördelningen mellan å ena sidan tilldelningen av utgifter till tung industri och till ”avdelning III” (rustningar och administrativa utgifter),⁹ och å den andra tilldelningen av resurser till masskonsumtionsvaror och -tjänster. Den andra kategorin utgifter minskades först drastiskt i absoluta

7 1930-talets ekonomiska kris gjorde det lönsamt för först den tyska och därefter den amerikanska kapitalismen att, ofta i konkurrens med varandra, exportera moderna maskiner i stor skala till Sovjetunionen. Under denna period skapade de teknologiska förändringarnas relativt långsamma takt (utan några upprepade vågor av teknologiska uppfinningar) inga problem för den sovjetiska ekonomin.

8 Den intensifierade kapprustningen sedan början av kalla kriget, och i synnerhet sedan 1960-talet, utövade ett allt högre tryck på den sovjetiska ekonomin. Eftersom Sovjetunionens BNP bara var hälften eller mindre än USA:s, innebar liknande eller jämbördiga utgifter för kapprustningen en dubbelt så stor börda på den sovjetiska ekonomin jämfört med bördan för kapprustningen på den amerikanska ekonomin.

termer. Sedan ökade den i absoluta termer under ett halvt sekel, med undantag för krigsåren. Men i förhållande till den totala mängden tillgängliga resurser var den kvalitativt lägre än under NEP, och är det än idag.

Även om ”planerarnas” avsikter kan ha varit att på detta sätt maximera investeringarna och tillväxttakten, så ledde inte denna oavbrutna och ibland extrema inskränkning av masskonsumtionen till någon påtagligt högre tillväxttakt, i motsats till en myt som är utbredd bland många ekonomer och ideologer i öst och väst, inklusive socialistiska.

Vi förklarade för länge sedan varför detta inte var fallet. Konsumtionsvaror och -tjänster till producenterna (arbetare och arbetande bönder) är indirekta produktionsvaror. När deras mängd ständigt är lägre än förväntningarna tappar producenterna motivationen. Deras produktion är ständigt lägre än vad som förväntas från en viss mängd produktionsmedel. En enormt stor mängd ”kontrollanter”, dvs. ekonomiska ”poliser”, dvs. byråkrater på låg och mellannivå, måste hela tiden vaka över dem. Härav följer den enorma ökningen av icke produktiva utgifter. Härav följer att ökningen av de produktiva investeringarna är lägre än förväntat, samtidigt som konsumtionsutgifterna minskar relativt.

Som vi formulerade det på ett annat ställe: nyckeln för att förstå den byråkratiskt centraliserade planeringen är inte en överdriven tillväxt av avdelning I.¹⁰ Det är en överdriven tillväxt av avdelning III.¹¹

2) Snedfördelningen mellan å ena sidan tilldelningen av resurser (utgifter) till industrin, och å den andra tilldelningen av resurser till tjänster. Det är i detta avseende svårt att generalisera informationen. Men vi tror att vi inte är så långt från sanningen om vi beräknar att utgifterna för den moderna tjänstesektorn i Sovjetunionen som del av BNP (av de totala årliga utgifterna) var och fortfarande är i grova drag hälften av vad de är i väst och i ”tredje världens” halvt industrialiserade länder. I praktiken innebär detta en enorm och kronisk underutveckling av transport-, distributions-, lager- och reparations- (och reservdels-) systemen.

3) En kronisk underutveckling av reservlagren, dvs. en tendens att använda alla för tillfället tillgängliga resurser för att öka den löpande årliga produktionen.

4) En systematisk underutveckling av investeringarna inom jordbruket jämfört med investeringar inom industrin, med investeringar inom vissa jordbruksråvaror till industrin, t ex bomull, som enda undantag. Det stämmer att dessa snedfördelningar delvis började korrigeras mycket tidigare än de andra, omedelbart efter Stalins död. Korrigeringarna var begränsade och ofta inkonsekventa, men ledde till en imponerande tillväxt av jordbruksproduktionen.

Dessa snedfördelningar fick alltmer förvanskande effekter på den sovjetiska ekonomin och sam-

9 I ett justerat reproduktionssystem med tre sektorer, innefattar avdelning III alla de varor och tjänster som inte återgår till den enkla eller utvidgade reproduktionsprocessen. De skiljer sig från avdelning I:s varor, råvaror, energi och maskiner (verktyg), och avdelning II:s varor: konsumtionsvaror och -tjänster som återupprättar och utvidgar arbetskraften.

10 Detta är bland annat det felaktiga antagande som görs av Cliffskolan av anhängare till teorin om ”statskapitalismen” som antas existera i Sovjetunionen.

11 Detta ignoreras återigen av Preece och Unsal, som korrigerar Feldmans modell med 2 sektorer genom att bygga en påhittig modell med tre sektorer där den tredje sektorn representerar maskinverktyg och liknande varor (varaktiga produktionsmedel). Varor som inte går in i reproduktionen ignoreras på ett realistiskt sätt, **Science and Society**, s 32-33, 54-55.

hället i sin helhet. Växelverkan mellan dem förklarar de flesta av det byråkratiskt centraliserade planeringssystemets grundläggande brister, och hur de hade en benägenhet att sprida sig som cancer tumörer.

Underutvecklingen av tjänstesektorn ledde till att en allt större del av den löpande produktionen inte nådde sin avsedda slutdestination, slösades bort och var förlorad för den planerade ekonomin. Ett dramatiskt exempel är potatis. Sovjetunionen producerar fyra gånger mer potatis än USA. Men 75% av dessa potatisar når inte slutkonsumenterna. De ruttar på fälten, ruttar i öppna godsvagnar som väntar i dagar om inte veckor innan de lastas av, de kan inte lagras på lämpliga sätt när de når städerna, etc. Ett annat liknande exempel är kemiska gödningsmedel.

Underutvecklingen av lager, reservlager och överhuvudtaget flexibilitet i användningen av tillgängliga resurser ledde till ständiga avbrott i flödet av råvaror och reservdelar till produktionsenheterna. Produktionen inskränktes eller avbröts därför under delar av månaden. Försöken att fullfölja planen intensifierades febrilt i slutet av varje månad (den så kallade "stormvtjina"-perioden).

Bristen på mat och konsumtionsvaror fick en katastrofal effekt på arbetarnas moral och motivation och ledde till en arbetsproduktivitet som var mycket lägre än "planernas" förväntningar, och klart under produktiviteten i kapitalistiska produktionsenheter med liknande teknik.¹² Det är återigen ytterst svårt att exakt beräkna dessa skillnader. En grov uppskattning skulle vara att för liknande teknologier är Sovjetunionens arbetsproduktivitet ungefär 50% av nivån i amerikanska industrier och mindre än 20% av den amerikanska arbetsproduktiviteten inom jordbruket.

Under kapitalismen kompenseras de direkta producenternas bristande motivation delvis av trycket från arbetslöshet och rädslan för arbetslöshet. Den sovjetiska ekonomins icke kapitalistiska karaktär visar sig allra mest slående i det faktum att denna piska inte fungerade under nästan ett halvt sekel (inte ens Stalins terror kunde ersätta den). Demoraliserade direkta producenter med bristande motivation blev därmed ett stående, nästan strukturellt drag hos den byråkratiskt centraliserade planeringen.

De samlade förvanskande effekterna av alla dessa snedfördelningar genomsyrade samhället så fullständigt och var så utbredda att nästan hela samhället, trots Stalins terror började utveckla spontana reaktioner för att begränsa rötan. Själva trycket för att genomföra planeringsmålen verkade i samma riktning. Inför de ständigt avbrutna leveranserna och den kroniska bristen på lager på central nivå, byggde chefer systematiskt upp förråd av tillgångar och resurser, inklusive arbetskraft. "Lagerbristen" på central planerad nivå komparerades därmed av "överlagring" på fabriksnivå, man kan till och med säga överkompenserades.

Den kroniska bristen på livsmedel från jordbrukets kollektiv- och kooperativa sektor ledde till att den privata livsmedelsproduktionen återuppstod, trots alla avsikter att fullständigt kollektivisera jordbruket.¹³ Den otillräckliga och ineffektiva "officiella" livsmedelsdistributionen ledde till att det återuppstod lagliga och olagliga distributionsnätverk (en svart marknad). Byråkratins, inklusive dess lägre skikt, maktfullkomliga tillgång till vissa sorters konsumtionsvaror och tjänster ledde till en

---

12 Utifrån arbetarnas och den mänskliga utvecklingens synvinkel ska man dock inte betrakta den lägre arbetstakten i de sovjetiska fabrikena som något i sig negativt.

13 Detta är ett av flera fenomen som visar att teorin om "totalitarism", dvs. stalinismens påstått totala kontroll över samhället, åtminstone i sin extrema form var lika felaktig som ett liknande påstående om Nazityskland. Det fanns i själva verket ett talande ordspråk bland folk på Stalins tid: "blat" (dvs. kontakter) är starkare än Stalin.

omfattande ”grå” marknad, dvs. byteshandel av varor och tjänster på basis av ”kliar du mig på ryggen så kliar jag dig”. Detta spred sig snabbt från livsmedelsdistribution till distribution av olika industriella konsumtionsvaror. Härefter spred det sig till olaglig produktion av dessa varor, så länge tekniken som användes var relativt enkel och även det olagliga tillägnandet av råvaror och verktyg var det.

På detta sätt har ett helt ”informellt” privat ekonomiskt system utvecklats sida vid sida med den planerade ekonomin. En del observatörer bedömer att det uppgår till 20-25% av den officiella BNP.¹⁴ Det viktigaste målet för den sovjetiska *nomenklaturans* mellanskikt och Sovjetunionens nya ”medelklass” är att legalisera den svarta och grå marknaden och informella ekonomin med hjälp av perestrojka och privatisering/marknadsutsättning.¹⁵

Så det förvridna slutresultatet av den överdrivet centraliserade planeringen med enorma inbyggda snedfördelningar blev att det uppstod en jättelik oplanerad, okontrollerad sektor i den sovjetiska ekonomin. Slutsatsen är uppenbar: den sovjetiska ekonomin är inte en fullständigt planerad ekonomi. Det är en delvis planerad och delvis oplanerad ekonomi, en kvasiplanerad eller halvt planerad ekonomi. Sovjetunionen lider inte bara av för lite politisk demokrati och för lite marknadsförhållanden. Landet lider också av för lite planering. Men verkligt effektiv planering är bara möjlig med avsevärt mindre snedfördelning, som bara är möjlig med kvalitativt mer demokrati och självstyre, och under en lång övergångsperiod dessutom mer kontroll via marknaden.¹⁶

V

De ekonomer som hade ansvar för att utarbeta de på varandra följande femårsplanerna var av hög kvalitet. Samma anmärkning gäller en del av initiativtagarna till de så kallade Liberman-Kosygin-reformerna från det tidiga 1960-talet. De var förvisso medvetna om de flesta om inte alla brister hos den byråkratiskt centraliserade planeringen som har skisserats ovan. Frågan uppstår då: hur kunde det ske?

Det finns inte en enda förklaring till vad som ända från början gick fel med den sovjetiska planeringen, och varför dessa brister gradvis ökade. Men i den kronologiska och logiska kedjan av orsaker och konsekvenser går det att hitta en gemensam nämnare: den sovjetiska byråkratins karaktär och intressen som ett relativt självständigt härskande samhällsskikt i Sovjetunionen.

Det var i början ett i huvudsak konservativt skikt, som var inställt på att njuta av en lugn och ostörd tillvaro efter de våldsamma omvälvningarna under revolutionen och inbördeskriget. Under den interna partikampen mot först Vänsteroppositionen och senare Förenade oppositionen fick Stalin övertaget genom att tillgodose byråkratins behov.

Han gick därför mot varje verkligt påskyndande av industrialiseringstakten, varje verklig minskning

14 Det kan å andra sidan betraktas som en korrigerande av de många överdrivna produktionssiffrorna i den officiella statistiken, så att BNP, inklusive skuggekonomins 25% produktion, i grova drag skulle vara lika med den officiella statistiken utan den informella sektorn.

15 Under de senaste 10-15 åren har det skett en utbredd kriminalisering av ekonomins privata sektor, samtidigt som de informella och marknadsoperationerna har utökats. Maffian har blivit ett permanent drag hos den sovjetiska ekonomin och samhället.

16 Leo Trotskij sammanfattade 1932 sina uppfattningar om hur det byråkratiska vanstyrets avvisningar skulle botas så här: ”Bara genom en samverkan mellan den statliga planeringen, marknaden och sovjetdemokratins går det att uppnå en riktig inriktning av övergångsperiodens ekonomi.” ([Den sovjetiska ekonomin i fara](#), på marxistarkiv.se, s 13.)

av den del av det samhälleliga överskottet som kulakerna och små- och mellanbourgeoisien (nep-männen) kontrollerade. Hans fraktion och Bucharins anhängare tog inte hänsyn till oppositionens varningar om kulakernas ökande förmåga till en leveransstrejk av spannmål, vilket skulle äventyra försörjningen av städerna och armén. De avvisade det ganska milda botemedel som föreslogs: en gradvis påskyndad industrialisering, först och främst för att säkerställa byggandet av traktorfabriker; att dessa första industrialiseringsåtgärder skulle finansieras med en skatt på höga inkomster och en radikal minskning av de administrativa utgifterna; en vändning till gradvis utveckling av producentkooperativ inom jordbruket på basis av en högre teknologi än de privata lantbrukens, för att på så sätt säkerställa att de fattigbönder som ville ansluta sig till dem frivilligt, skulle få en ökad levnadsstandard; avskaffa arbetslösheten och öka reallönerna för att öka arbetarnas moral, motivation och aktiva engagemang för att säkerställa en ekonomisk tillväxt.

När kulakernas leveransstrejk till sist ägde rum på vintern 1927-1928¹⁷ reagerade Stalinfraktionen och byråkratin med panik. Praktiskt taget från en dag till en annan hoppade de från eftergivenhet mot kulakerna till det allra hårdaste förtryck, från ”industrialisering i sköldpaddstakt” till industrialisering i svindlande fart. En investeringsåtgärdsplan som seriösa planerare hade tänkt sig skulle spridas ut under 10 år måste nu plötsligt genomföras inom loppet av 4 år. Allmänt sett överdrivna insatser, en uttalad stelbenthet under fördelningen av alla tillgängliga resurser, en fanatisk inriktning på att uppnå planens mål oavsett kostnad, blev regel. Härav följde den prioritet som fysiska indikatorer fick för att formulera ofta motsägelsefulla planeringsmål. Härav det allt större slöseriet på det ekonomiska livets samtliga nivåer.

Argumentet om en ”överhängande krigsfara” (försvar av den belägrade fästningen) uppfanns till stor del av Stalins fraktion för att rättfärdiga krossandet av all opposition och meningsskiljaktigheter under åren 1927-1932, speciellt när katastrofen med tvångskollektiviseringen av jordbruket ledde till en enorm svält och ekonomisk kris och Stalins prestige inom partiapparaten började minska. Efter att Hitler kom till makten 1933 blev krigsfaran ytterst verklig. Det gjorde att trycket för att prioritera den tunga industrin och rustningsindustrin långt från de traditionella industricentrum i Donets, Moskva, Leningrad, Ukraina och västra Ryssland ökade, återigen oavsett en allt större snedfördelning inom ekonomin.

Verkliga teoretiska misstag bidrog till dessa överdrifter. Det uppstod en hel skola av ”voluntarister” runt Strumilin, som förnekade att det fanns objektiva ekonomiska lagar under övergångsperioden. Andra ekonomer, en del av mensjevikiskt ursprung, trodde verkligen på ”lagen” om prioritet för den tunga industrins utveckling för att garantera en långsiktigt accelererande ekonomisk tillväxt.¹⁸ Denna ”lag” härleds från en felaktig modell med två sektorer inom produktion/reproduktion istället för tre sektorer. Maurice Dobb försvarade i decennier envist samma misstag i väst, men han var ingalunda den enda.

De katastrofala samhällskonsekvenserna av panikåtgärderna 1928-1932 orsakade en samhällskris av stora dimensioner, och gav dessutom frön till långsiktiga ekonomiska bristfälligheter. Sovjetsamhällets två huvudklasser, arbetarklassen och bönderna, drabbades av en traumatiskt minskande levnadsstandard. Som ett resultat av det tappade båda klasserna motivationen vad gällde grundläggande

17 Se vad gäller detta bland andra källor E H Carr och R W Davies, **Foundation of a Planned Economy 1926-1929**, Volym 1 – del II, London : Macmillan, 1969, s 698-701; Stephen F. Cohen, [Bucharin och den ryska revolutionen](#), på marxistarkiv.se.

18 Det var i synnerhet fallet med Feldman, en av den första femårsplanens fäder.

ekonomisk effektivitet. Under dessa förhållanden kunde inte en ökande produktion och produktivitet grundas på dessa klassers medvetna engagemang eller ens deras materiella egenintresse. Den enda motorn för att fullfölja planen var byråkratins materiella intressen och strikta maktmonopol. Därmed blev byråkratins makt och privilegier i motsats till både arbetarnas och böndernas makt och intressen strikt institutionaliserade i hela det ekonomiska systemet och i samhället i sin helhet. Stalins totala politiska kontroll i toppen krönte ett komplicerat system av hävstänger och drivkrafter för att säkerställa ett minimum av funktionsduglighet för den planerade ekonomi som därmed, ända från början, var en sorts planering som leddes av byråkratin i byråkratins intressen.

Men kombinationen av byråkratisk planering och en byråkratisk ledning som var inriktad på byråkratins materiella egenintressen ledde till en grundläggande motsättning. Den byråkratiska planeringen överbetonade förverkligandet av planens mål i fysiska termer. Byråkraternas inkomstökningar var beroende av att planen uppnåddes och överträffades. Men under förhållanden av ansträngd resursanvändning och ojämna tillgångsflöden blev det allt svårare att uppnå eller överträffa planen ju närmare planeringsmålen kom en fabriks faktiska maximala produktionskapacitet, och ju mindre blev den ”ekonomiska” byråkratins totala inkomster. Så det inleddes en ständig dragkamp mellan byråkratins ”centrala” skikt (ibland kallade ”politiska” skikt) och de ekonomiska cheferna. De sistnämnda lutade systematiskt åt att bygga upp dolda reserver av tillgångar på fabriksnivå. De förstnämnda letade hela tiden efter sådana ”dolda resurser för ytterligare investeringar” (ytterligare tillväxt).

Det uppstod ett absurt system av hejdlös vilseledande information. Informationen om produktionskapaciteten på fabriksnivå var systematiskt felaktig, dvs. lägre än verkligheten. I ”centrum” betraktades den systematiskt som sådan, och godtyckliga ”tillägg” lades till de planerade produktions-siffrorna. Det ledde till att ännu mer reserver doldes, och de centrala myndigheterna avvisade ännu mer information som kom underifrån.

Medan en av den planerade ekonomins stora potentiella fördelar jämfört med en ”fri marknads-ekonomi” är ett ständigt informationsflöde som inte hämmas av privat ägande och konkurrens, så skapade den byråkratiska planeringen och byråkratins egenintressen ett system med ständigt otillförlitlig information, som inte ens tvånget att fylla i bokstavligen miljontals kontrollformulär varje år kunde rätta till.

Under en inledande fas hade byråkratin i egenskap av ett stort samhällsskikt (åtminstone de högsta och mellanliggande skikten, dvs. miljontals hushåll) ett uppenbart egenintresse av att bygga upp en bred industriell bas i landet. Man kan inte ha flera miljoner bilar och lägenheter försedda med miljontals elektriska hushållsapparater utan storskalig industritillverkning av bilar, stål, maskiner, elektrisk utrustning, kraftverk. Men när detta skikt, som samlade all politisk och ekonomisk makt i sina händer, i viss mån hade mättat sina konsumentbehov, så började dess inställning till ekonomisk tillväxt att förändras. Det återgick än en gång till sin inledande konservatism: ”allt för ett stilla liv”. Det blev allt mindre motiverat att skynda på, för att inte säga optimera den ekonomiska effektiviteten.¹⁹ Systemet blev ett generaliserat oansvarighetssystem, för att citera Ungerns tidigare

¹⁹ Det mest ledsamma exemplet i detta avseende är att tiotusentals vetenskapsmän entusiastiskt engagerade sig i kreativ forskning och att bygga en ”kommunistisk mönsterstad” i Akademgorodok nära Novosibirsk, bara för att bli fullständigt demoraliserade av sin försämrade levnadsstandard och deras överordnades ökade materiella privilegier, och överhuvudtaget deras underordnande under den vetenskapliga ledningens stelbenta hierarkiska system.

stalinistiska premiärminister, Andres Hegedus.²⁰

Fångat mellan å ena sidan den enorma byråkratiska apparatens entydiga tröghet, och å den andra en till största delen uppsplittrad och omotiverad arbetar- och bondemassa som fortfarande inte klarade av att ersätta den byråkratiska vanskötseln med de allmänna producenternas självstyre, bromsade systemet gradvis in och stagnerade. Resten är den senaste historien.

Denna sorgliga historia innebär på intet sätt att de sovjetiska erfarenheterna har dömt ut en demokratisk planering grundad på ett uttalat självstyre som opraktisk eller oönskad. Villkoren för den är desamma som tidigare. De intellektuella och moraliska argumenten för den är fortfarande övertygande. Men sista ordet måste praktiken få.

---

20 Det har påståtts att byråkratin i Sovjetunionen, precis som kapitalister i väst härskar för att säkerställa ”produktion för produktionens skull”. För det första är inte detta en tillräcklig beskrivning av det sätt som kapitalismen fungerar någonstans i världen. Den korrekta formuleringen är: produktion för profitens skull. Kapitalister är inte intresserade av olönsam produktion. De skär skoningslöst ner produktionen när det gynnar profitmotivet. För det andra finns det inte det minsta tecken att sovjetiska chefer eller ens byråkratin i sin helhet under de senaste decennierna motiveras eller ens är intresserade av att maximera, för att inte säga optimera produktionen. Alla bevis som har avslöjats sedan början av *glasnost* – som i själva verket redan började avslöjas på 1960-talet – visar motsatsen: en ökande likgiltighet till den övergripande ekonomiska utvecklingen, på fabriksnivå såväl som makroekonomisk nivå.